

ՎԱՂ-ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ
ԱՌԵԻՏՐԱՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԴՐՈՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱՇԻՆԱԿԱՆ
ԵՒ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏՎՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ
ԱՌԵԻՏՐԱՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԴՐՈՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Միջնադարեան Հայաստանի քաղաքների առեւտրահասարակական կեդրոնների յորինուածքները (իրենց մի շարք յատկանիշներով) շարունակում էին Հայաստանի հնադարեան քաղաքների միեւնոյն համալիրների կառուցապատման աւանդոյթները: Այդ լուսաբանելու համար հարկ է ամփոփ անդրադառնալ հայկական հնադարեան քաղաքների կեդրոնների մասին մեզ հասած տեղեկութիւններին:

Հնադարեան Հայաստանի քաղաքների առեւտրահասարակական կեդրոնները՝ կազմաւորուած պաշտամունքային եւ տարբեր քնոյթի հասարակական շէնքերով, իրենց ճարտարապետական յորինուածքով ունեցել են ընդհանրութիւններ հելլենիստական քաղաքների կեդրոնների հետ, որովհետեւ այս շրջանի Հայաստանում քաղաքները զարգել են հելլենիստական ճարտարապետութեան եւ քաղաքայինական արուեստի ազդեցութեամբ: Դրա ապացոյցները շատ են՝ ինչպէս, Գառնիի հեթանոսական տաճարին եւ արքունական ապարանքի մնացորդները, Արմաւիրի յունարէն արձանադրութիւնները եւ Կ. Մ. Տրեւերի մօտ տեղ տրած այլ տեղեկութիւնները քաղաքի յատկազօի մասին (1, էջ 115-116):

Արտաշատ քաղաքի տեսքը եղել է այնպիսին, որ թոյլ է տուել Պլուտարքոսին պնդելու, թէ նրա հիմքում ընկած է եղել յատակադրծային կանխամտածուած լուծում (մի տեսակէտ, որ սկսում է ճշտուել տեղում կատարուող պեղումների արդիւնքներով) (2, XXXI): Անշուշտ քաղաքը պիտի կառուցուած լինէր ըստ ժամանակի հելլենիստական քաղաքաշինութեան սկզբունքների՝ կանոնաւոր յատկազօմամբ, «ազորա»յի նախատեսուած տեղաբաշխմամբ ու չոր-

ջապատուած լինէր հզօր պարիսպներով: Հէնց այդ հանգամանքներն էլ հիմք են տուել նոյն Պոռտաբլոքային յիշատակելու Արտաշատին հռոմէացիների կողմից տրուած «Հայկական Կարթագինէ» անուանումը (2, XXXV), իսկ Ստրաբոնին ասելու, որ Արտաշատը զեղեցիկ լինուած—քնակեցուած երկրի թաղաւորանիստ քաղաքն է (3, էջ XVI):

Ակադեմիկոս Յ. Մանանդեանը խօսելով Տիգրանակերտի մասին, գրում է՝ «... ամենահաւաստին այն է, որ նա իր յատակագծով ու առեւտրա—արհեստաւորական նկարագրով շատ քիչ էր տարբերուած հելլենիստական տիպի քաղաքներից» (4, էջ 66):

Յենուելով Պոֆրոգէի, Պարբլըրի, Լանկլուստի, Ջինհալէֆի, Բեղերմանի եւ Դեւիսի ճանապարհորդական տեղեկութիւնների վրայ, Հ. Դ. Ալիշանը Պոմպէոպոլիս քաղաքի մասին հաղորդում է՝ «Ի ժամանակի Միհրդատեան պատերազմաց՝ Արշակունի աշխարհակալ մեր Տիգրան՝ ներկակալից աներոյն եւ վրէժխնդիր հռովմայեցւոց՝ յաւեր դարձոյց եւ զՍոլի, ալլ յետ ոչ բազում ամաց եկեալ Պոմպէի ընդդէմ նորա եւ Պոնտացւոյ դրաւեաց եւ ետ վերականգնել զքաղաքն, յիւր անուն կոչելով Պոմպէոպոլիս» (5, էջ 349—50):

Պոմպէոպոլիս յատակագծային յօրինուածքը (պծ. 1) ունի հռոմէական նկարագիր, հետեւաբար քաղաքաշինականօրէն նա որոշ չափով նման էր հելլենիստական սկզբունքներին. քաղաքի հիւսիսից հարաւ՝ աւագ դարպասից դէպի կիսաշրջանաձեւ նաւահանգստի կեդրոնը, երկարում էր սինազարդ փողոցը (պատկեր ա): Կորնթական կանոնով զարդարուն սինապարհների երկայնքով գտնուում էին բաղմաթիւ քանդակներով յարդարուած հասարակական եւ պաշտամունքային շէնքեր (բ), իսկ դէպի արեւելք՝ մի ամփիթատրոն (գ): Լաւ են պահպանուած եղել քաղաքի պարսպապատերը ու երեսունից աւելի բրգաձեւ աշտարակները... Պոմպէոպոլիսը քնակեցուած է եղել մինչեւ 525 թուի երկրաշարժը, որից յետոյ լքուել է՝ թողնելով իր անցեալի պերճանքի մասին պատմող ճարտարապետական յուշարձանների մնացորդները՝ որպէս նմոյշ հելլենասէր Տիգրանի ժամանակակից քաղաքաշինութեան, որ իր յօրինուածքով արտացոլում է հնադարեան Հայաստանի ճարտարապետութիւնը եւ քաղաքաշինութիւնը:

Վերոյիշեալներից կարելի է հետեւցնել որ, ինչպէս նշում են մասնագէտների գերակշռող մասը, հնադարեան Հայաստանի քաղաքների յօրինուածքների հիմքում ընկած են եղել հելլենիստական սկզբունքներ: Դրանց վաղ շրջաններից տարածուած լինելու մասին են վկայում՝ Արտաշատի պեղումների բացայայտած տուեալները, կամ նոյնիսկ աւելի առաջ անցնելով, Վասպուրականի տարածքում գտնուած «Մառնակի թեփէ»ի (Միժեռնակի) պեղումները: Վերջինը Ս. Ա. Բուռնէի եւ Կ. Ռ. Լաուսոնի կողմից պեղագրուած է ուրարտական ժամանակաշրջանին (6), սակայն քաղաքի յատակագծի փոքր ինչ

ուշագրութեամբ զննումը (տես գծ. 2) պարզում է դրանում Դեկում-մանուսի եւ Կարդուլի առկայութիւնը, մի հանգամանք, որ Հայաստանում միմիայն վերագրուել է հելլենիստական քաղաքաշինութեանը: Այսինքն, ճշմարտացի է այն վարժիքը, որ տուեալ օրինակը հնագրեան է եւ մեծ հաւանականութեամբ հայկական:

Այժմ, անդրադառնալով ուսումնասիրուող շրջանի քաղաքների կեդրոններին, կարեւոր է նշել այն տեղեկութիւնը, որ յունա-հելլենիստական բնակավայրը կարելի էր պլլիս անուանել, եթէ մի շարք յատկանիշների հետ միասին ունէր նաեւ քաղաքապետական հաստատութիւններ՝ տաճարներ, թատրոն, ջերմուկներ, երբեմն փողերանոց, դանձատուն, գործոց տներ, կարաւանատներ, առեւտրական հրապարակներ (7, էջ 69), որոնք սովորաբար խմբաւորուում էին քաղաքների առեւտրահասարակական կեդրոններում՝ «ադորա»ներում կամ «ֆորում»ներում:

Վերջինի օրինակները շատ են Փոքր Ասիայի հնագրեան քաղաքների՝ Միլեթոսի, Պեղաւոսի, Պրիենէի եւլն. կեդրոններում (8, էջ 297-363) կամ հարեւան Սիւրիայի հիւսիսային սահմաններում պահպանուած, Անտիոքի եւ Բերիայի միջեւ տարածուող բնակավայրերում՝ Դարկիտայում, Բաբիսկայում, Բաուրէում, Բրատում, Թել Ակապրինում, Քաֆար Լուտինում (9, Pl. 21-25): Ամենայն հաւանականութեամբ վերը յիշատակուած քաղաքների օրինակները զուգահեռ են հայկական հնագրեան մայրաքաղաքների կեդրոնների յօրինուածքներին ու շինութիւնների ճարտարապետութեանը, նկատի առնելով, որ Փոքր Ասիայի, Սիւրիայի եւ Հայաստանի ճարտարապետութեան ընդհանրութիւնները բաղմիցս նշուած են մասնադէտների կողմից (10, էջ 192): Քաղաքապետական կեդրոնների մասին եղած վերոյիշեալ արտայայտութիւնը ընդունելի է նաեւ հայկական հնագրեան շրջանի քաղաքների համար, մանաւանդ որ այս ժամանակաշրջանում է հայերէն լեզուն հարստանում «շուկայ», «խանութ», «թատրոն» եւ այլ օտար բառերով (11, էջ 812-13), ինչպէս նաեւ նոյնպիսի կառոյցների գոյութիւնը նրանցում հաւաստում է մատենադրական հաղորդումներով եւ հնագիտական պեղումների առաջիմ սուղ արդիւններով: Օրինակ՝ մատենադրական աղբիւրներից յայտնի է, որ Արտաշատ քաղաքը ունեցել է՝ թատրոն, փողերանոց, դանձատուն (12, էջ 78): Այստեղ սկսուած պեղումները վերահաստատում են պատմիչների տեղեկութիւնները, որ քաղաքատարածութեան նպատակաշարժար ընտրութիւնն ու նրա կառուցապատումը՝ կատարուել է քաղաքաշինական միասնական մտադրացմամբ: Նրա պարսպապատերի միջեւ տարածուող մասերը ծառայել են որպէս զինուորների բնակարաններ եւ երկաթադործական արհեստանոցներ: Քաղաքի պեղումների հաշուետուութեան մէջ նշուում է, որ Տրդ. բուրն իր յօրին-

ուածքով նման էր եղել առաջինին, նրանք երկուսն էլ կառուցապատուել են միասնական կանոնաւոր յատակադժամամբ (գծ. 3)։ Ըստ որում, ինչպէս պարզուել է՝ եթէ առաջին բլուրը ունեցել է զինուորական նկարագիր, ութերորդը եղել է աշխատանքային թաղամաս։ Այստեղ բացուել են բաւականին թուով արհեստանոցների մնացորդներ եւ մի բաղնիք (13, էջ 18-19)։ Վերջին տեղեկութիւնների համադրումը մի անգամ եւս հաստատում է այն ենթադրութիւնը, թէ քաղաքում եղել են կարաւանատներ եւ կարաւանային առեւտրին ըսպասարկող տարբեր շէնքերի խմբաւորումներ բովանդակող առեւտրական հրապարակներ (7, էջ 100)։

Նմանութեամբ Արտաշատին, Հայաստանի միւս հնադարեան քաղաքներից՝ Տիգրանակերտի բարգաւաճութեան, դեղեցիկ կառոյցների մասին է վկայում Պլուտարքոսը (2, XXV)։ Երուանդաշատի վերաբերող նիւթերից այստեղ նշենք Թ. Թորամանեանի, Վ. Մ. Յարութիւնեանի եւ Բ. Ն. Առաքելեանի այն հաղորդումները, որ քաղաքի տեղանքում՝ Արաքս գետի ափին, մինչեւ օրս տարբեր տեղերում, աւերակների մէջ նկատելի են մեծ մակերես զբաղեցրած շէնքերի մնացորդներ (14, էջ 92 հմմ. 15 էջ 43-46 եւ 16, էջ 248)։ Իսկ Երուանդակերտի գեղեցիկ եւ չքնաղ յօրինուածքի ու լուսաւոր, ինչպէս աչքի բերը յիշեցնող շինութիւնների մասին է հաղորդում Խորենացին (17, էջ 267)։ Ուշ հնադարեան շրջանի Վաղարշապատ քաղաքը, բացի պալատական կոթողային շինութիւններից, անտարակոյս ունեցել է նաեւ հասարակական, արտադրական, պաշտամունքի եւ աթոռանիստ քաղաքի արժանի այլ կառուցուածքներ, որոնց ճարտարապետական մանրամասների մի քանի բեկորներ բացուել են էջմիածնի Մայր (11, էջ 850-51) եւ Հռիփսիմէի տաճարների (18, էջ 14-16) պեղումների ընթացքում։ Հետեւաբար, հնադարեան Հայաստանի քաղաքների քաղաքապետական կեդրոնները ունեցել են առեւտրահասարակական նկարագիր։

Բացայայտելու համար հնադարեան առեւտրահասարակական համալիրների յօրինուածքները՝ ընդգծենք, որ հելլենիստական շրջանի ճարտարապետութեամբ առեւտրական կառոյցները տեղադրում էին գլխաւոր մեհեանին կից, որոնք աւելի ուշ՝ քրիստոնէական եւ վաղարարական շրջաններում տեղափոխուեցին դէպի քաղաքի սիւնաղարդ փողոցներից մէկը, նոյնիսկ մի շարք քաղաքներում գուրս գալով պարիսպների սահմաններից՝ ինչպէս Բաղդադում (19, էջ 57)։ Տըւեալ տեղաբաշխումը պայմանաւորուել էր ոչ միայն զիցաբանական աստուածային հովանաւորութեան աւանդութիւնով, այլ նաեւ այն հանգամանքով, որ սրբաւայրը եւ նրա մերձակայ տարածքները յաճախ պետականօրէն յայտարարուում էին անձեռնմխելի (7, էջ 74-76)։

Վերոյիշեալ տեղադրական օրինաչափութիւնը նկատելի է ոչ միայն դասական յօրինուածք ունեցող հելլենիստական քաղաքների՝ յունական Եփեսոսի, Պերգամոնի, Միլեթոսի, Պրիենէի, Սարգիսի, Հոռմէական Պարմիրայի, Ջերաշի, Լեպտոս Մազնայի «ազորա»ներում, այլ նաեւ հայկական հնադարեան քաղաքների առեւտրահասարակական կեդրոններէ յօրինուածքներում:

Թ. Արծրունին Արտամեստ քաղաքի կառուցման կապակցութեամբ հաղորդում է՝ «իսկ երեք մասին ճիւղաւորուած փոքր ու զոգածեւ հովտում, փորուածքի միջոցով կառուցեց (Արտաշէս Թաղաւորը Կ. Դ.) բարձրաբերձ շտապարակ եւ նրա վրայ կանգնեցրեց Աստղիկի պատկերը, իսկ մօտակայքում գանձատուն... , նոյն տեղում հիմնեց ամէն տեսակ բարիքներով շէջուն ու յարմարաւէտ վաճառափողոցներ» (20, էջ 74): Տեղեկութիւն կայ նաեւ այն մասին, որ Տիգրանակերտի միջնաբերդի շուրջ կառուցուած են եղել ասորկատիրական աւազանու դղեակները, պաշտամունքի, հասարակական, մշակութային (Թատրոն) եւ այլ կարգի շէնքերը: Միեւնոյն սկզբունքով է կառուցապատուուել նաեւ Վաղարշապատը (21, էջ 54). նրանում եղած «վաճառացն քաղաք»ի մասին տեղեկացնում է Արաթանդեղոսը (22, էջ 43): Ս. Տ. Երեմեանը հնադարեան ամրոցների վերաբերեալ տեղեկութիւնները ընդհանրացնելով ասում է, որ նրանք նեղ իմաստով համարւում էին քաղաք, այսինքն, պարսպապատ բնակավայր: Ամրոցի շուրջը ընդարձակ տարածութիւններ էին կազմում նրա Թաղամասերը, որոնք յայտնի էին «աւան» բառով: Այս աւաններում էին դառնում քաղաքացիների գործոց տները, որտեղ բնակիչները զբաղւում էին արհեստագործութեամբ եւ առեւտրով (11, էջ 812):

Ելնելով վերեւում բերուած փաստերից կարելի է եզրակացնել, որ ինչպէս տարբեր երկրների հելլենիստական ժամանակաշրջանի քաղաքներում, Հայաստանում եւս առեւտրահասարակական կեդրոնների բաղկացուցիչներն էին զանազան հասարակական շէնքերի շարքում, բայց նրանցից որոշ չափով մեկուսացուած՝ շուկան իր խանութներով եւ սրբաւայր մեհանք, որուն տեղադրուած կուռքի հովանաւորութեան ներքոյ էին գտնուում քաղաքի հարստութիւնը՝ դանձատներն ու վաճառափողոցները, տեղաբաշխուած քաղաքի Թաղամասերի միջեւ, փոքր փնջ շէջուած գէպի ամրոցը:

Ասորկատիրական հասարակութեան կործանման հետ անկում ապրեցին եւ անհետացան այդ ժամանակաշրջանի շուրջ երկու տասնեակ քաղաքներ եւ գիւղաքաղաքներ: Նրանց փոխարէն միջնադարեան Հայաստանում առաջացան եւ կազմաւորուեցին կամ վերակազմաւորուեցին նոր բնակավայրեր, որոնց զարգացումը անմիջապէս կապուած էր նոր հասարակարգի զարգացման օրինաչափութեան հետ: Այդ հանգամանքը, անխուսափելիօրէն ծնեց բնակավայրերի կառու-

ցապատման քաղաքաշինական նոր կառուցուածք: Այսինքն, հնադարեան հայկական քաղաքներից ղէպի միջնադար անցան ոչ թէ առեւտրահասարակական համալիրներ, այլ նրանց կառուցապատման որոշ սկզբունքներ՝ ինչպիսին էր նախորդ էջերում դուրս բերուած հնադարեան առեւտրահասարակական կեդրոնների յորինուածային օրինաչափութիւնը որ իր նոր արտայայտութիւնն է գտնում նոր աւատակտական քաղաքաշինական համակարգում:

ՎԱՂ-ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԱՌԵԻՏՐԱՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵՐԻՈՆՆԵՐԸ

Վաղ-միջնադարեան Հայաստանի համար բնորոշ էր այն, որ երկրի քաղաքների մեծամասնութիւնը Դ.-Ը. դարերում վերածուել էին բերդ կամ ամրոց ունեցող աւանների, պահպանելով քաղաքի իրաւասութիւնը, եւ ինչպէս հին, նոյնպէս նոր քնակիչները առտեղ հաստատուում էին «Ըստ պայմանի քաղաքականաց» (23, էջ 118): Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանում առաջացան ու զարգացան ընդամէնը երեք քաղաք (գծ. 4), նրա առաւել արգաւանդ ու խիտ բնակչութիւն ունեցող տարբեր նահանգներում, Դուինը՝ հիւսիս-արեւելեան Հայաստանում (Արարատեան դաշտավայրում), Թէոդոսոպոլիսը՝ հիւսիս-արեւմտեան Հայաստանում, եւ Նփրկերտը հարաւարեւմտեան Հայաստանի Աղձնիք նահանգում:

ԹէՈՂՈՍՈՒՊՈԼԻՍ (Կարնոյ քաղաք, Կալիկայա – գծ. 5): Մասնադէտներ իւր եւ ճանապարհորդների կողմից յաճախ ընդունուել է Կարին քաղաքը բաժանել հնադոյն, հին եւ նոր մասերի: Ըստ մեզ հասած տեղեկութիւնների՝ հնադոյն Կարինը համապատասխանում էր Թէոդոսոպոլիսին (433–1048 թթ.) (24, էջ 7):

Հնադոյն Կարինը գտնուելով պաշտպանողական յենակէտ՝ ամրոցի շուրջը, հանդիսանում էր քաղաքի շառաւղաշրջանաձեւ յատակագրածային կառուցապատման կեդրոնական մասը: Հ. Ղ. Ալիշանը խօսելով նշուած տեղի մասին հաղորդում է՝ «Ի մնացուածս հին շինուածոց քաղաքին՝ որ հարկ է թէ չէին սակաւք, այժմ նշանաւորք բերդն ստուարապարիսպ՝ Գարա-դարէ կոչեցեալ, յոր անուն եւ քաղաքն Գալիդարէ կոչէր յԱրարացոց եւ միջնաբերդն Միչդարէ, յորում ապարանք կուսակալին եւ զինարան ծէպխանէ... Պարիսպ միւս ածեալ է գրբորդաւն, եւ մէջ երկոցուն զպարսպացն Հիսար-պիչէն կոչեցեալ՝ դատարկ է, երկոքին եւս ունին աշտարակս կամ բրդուն՝ 62 ընդ ամէն, եւ չորք չորք դրունք պարսպացն, եւ խրամ խոր գրբորդաւն. երեւին նշմարք եւ ալոյ խրամի հեռագոյն զքաղաքաւն ածեալ, որոյ է

չըջապատ իբր երեք ժամուք» (25, էջ 36): Այսինքն հին քաղաքն ունեցել է երկմաս բաժանում եւ չորս դարպասներ, որ յուշում է հնադարեան քաղաքների կառուցուածային յօրինուածքը:

Միեւնոյն վայրի մասին Հ. Բօսեանը հաղորդում է, որ հին քաղաքի շուրջ իրարից 50-60 մեդր հեռաւորութեան վրայ փորուած են եղել քարահիւս որմերով փոսեր, եւ տեղ-տեղ ձգուել են քարաշէն կամուրջներ: Բերդաքաղաքը արտաքին պարիսպների վրայ ունեցել է չորս դարպասներ՝ արեւելեան, արեւմտեան, հիւսիսային եւ հարաւային կողմերում, յաջորդաբար ճանաչուած՝ «Թափրիզու», «Շր-զընկու», «Նոր» եւ «Կիւրճիի» անուններով (24, էջ 9-10): Հաղորդման մէջ ուշադրաւ Է Ալիշանի յիշատակած դարպասների դերքորոշումը երկրի չորս կողմերի նկատմամբ, որ մի անգամ եւս հաստատում է քաղաքի յօրինուածքի հնադարեան լինելը, յուշելով հին Կարինում Դեկումանոսի եւ Կարդոյի առկայութիւնը:

Կարինի դերքը պաշտպանողական տեսակէտից առաւելութիւններ ունենալու հետ միատեղ, նպաստաւոր էր առեւտրական կապերի համար: Հին ժամանակներից ի վեր նրա վրայով էր անցնում Արեւելքն Արեւմուտքի հետ կապող կարեւոր ճանապարհներից մէկը (26, էջ 228): Է. Վարին վերագրուող տաճիկ անանուն աշխարհագիրը յիշատակում է՝ «Կալիկական մի քաղաք է, որ իր ներսում ունի բաւական ամուր ամրոց... այստեղ առեւտրականների թիւը շատ մեծ է» (27, էջ 132): Պատմութիւնից մեզ յայտնի է, որ 752 թուին բիւզանդական կայսր Կոստանդին Շ.ը (Կոպրոնիմոս) զբաւել է Կարինը եւ մեծ թուով հայ արհեստաւորներ ու առեւտրականներ տեղափոխել է Կ. Պոլիս եւ միւս արեւմտեան գաւառները (38, էջ 142-143): Արաբ մատենագիրները քաղմիցս նշում են Կալիկալայի զարգացած գորգադործութեան մասին, նոյնիսկ ասելով, թէ՛ «Կալիկալայում մի տեսակ գորգ են պատրաստում, որ իր անունով կոչւում է խալի» (28, էջ 19):

Սրանք եւ այլ բազմաթիւ տեղեկութիւններ, հաւաստիացնում են առեւտրական կեանքի զոյութիւնը, հետեւաբար եւ առեւտրահասարակական կեդրոնի առկայութիւնը քաղաքում:

Կարինի առեւտրահասարակական կառոյցները միշտ էլ զբաւել են ճանապարհորդների ուշադրութիւնը. արդ տեղեկութիւններից հին Կարինին վերաբերող նիւթերից այստեղ նշենք Հ. Բօսեանի հետեւեալ հաղորդումը՝ «Բերդիս շուրջը կը տեսնուին այժմ մեծ ու փոքր վաճառատեղիներ, տեղ-տեղ ալ միայարկ եւ կրկնայարկ, մանաւանդ արեւմտեան կողմը» (24, էջ 8): Ղ. Չարըքը նշում է, որ Կարինի շուկաները հնագոյն շրջաններից եղել են փայլուն, ակնառու եւ եռուն: Հին Կարինը իր շատ փոքր տարածքով մէկ ունեցել է՝ բազար-

ների նմանուող ընդարձակ շուկաներ, որոնք իրենց գոյութիւնը պահպանել էին մինչեւ 1914 թուականը (29, էջ 106) :

Առաւել վերոյիշեալներին, Մ. Խորենացին ճշտելով Թէոդոսուպոլսի առեւտրահասարակական կեդրոնի տեղը քաղաքի կառուցուածքում վկայում է՝ «իսկ քաղաքի մէջ, մի բարձրավանդակի վրայ շինեց բազմաթիւ միջերանոցներ (խմար՝ խանութներ), որ կոչեց Օգոստիոն, Օգոստոսի պատուին» (17, էջ 28) :

Ի մի բերելով կարելի է ասել, որ Բիւզանդիայի եւ Պարսկաստանի սահմանադրւիսի գտնուող Թէոդոսուպոլիսը յաճախ ենթակայ է եղել պատերազմներին: Այդ պատճառով նրա վաղ միջնադարեան առեւտրահասարակական կեդրոնի մասին տեղեկութիւնները սուղ են: Սակայն պարզում է, որ քաղաքը լինելով հիմնադրուած կայսրի հրամանով, եւ ոչ առաջացած աստիճանաբար, իր յատկազօային յորինուածքով ունէր հնադարեան քաղաքաշինական սկզբունքներ, նկատի ունենալով՝ նրա երկմաս կառուցուածքը, դարպասների թիւն ու տեղակայումը երկրի կողմերի նկատմամբ եւ յատկապէս առեւտրահասարակական կեդրոնի տեղակայումը քաղաքամիջում, որ բընորոշ էր «ազդորա»ներին կամ «ֆորում»ներին :

ՆՓՐԿԵՐՏ (գծ. 6). Նախկին Տիգրանապոլիս, Մարտիրոսաց քաղաք, Յուստինիանուպոլիս, Մուֆարդին կամ Մայաֆարկին: Նշանաւոր Տիգրանապոլիս քաղաքի տեղում վաղ միջնադարեան ժամանակաշրջանում վերստեղծւում եւ քաղաք է դառնում Մարտիրոպոլիսը (30, էջ 106) : Հիւբշմանը նշում է, որ 591 թուին այն անցնելով պարսիկներից հռոմէացիներին, կազմում էր վերջինների Միջագետքի դաւառի մի մասը՝ ճանաչուած Նիքիեքոտ անունով (31, էջ 124) :

Նիքիեքոտի քաղաքաշինական կառուցուածքը էական տարբերութիւն չունէր միւս քաղաքներից: Նրա սրահայապատ լինելուն եւ վերամրացման մասին հաղորդում է Պրոկոպիոսը (32, էջ 42) : Աւելի ուշ Ալ-Մուզադդասին յիշատակում է նրա պարագծային խրամատի եւ գեղեցիկ ու քարաշէն լինելու մասին (33, էջ 206) :

Եակոբ Մայաֆարկինը նկարագրելիս տեղեկացնում է, որ նա ունեցել է ութը դարպասներ: Դրանցից բերդաքաղաքի արեւելեան կողմում եղել են՝ արքաների աշտարակին կից գտնուող «Բաբալ-Շահուան»ը, «Կլուլի» կամ «Հայեկաւոր» դարպասը եւ Սէյֆ-էլ-Դաուլէյի կողմից կառուցուած «Հրճուանքի ու տիրութեան» կամ «Հին պալատի» դարպասը: Հիւսիսային կողմում, պաշտպան վկայի աշտարակի կից է եղել «Բաբ-էլ-Ռաբադ»ը: Դառնալով դէպի հարաւ, չարունակում է Եակոբ, - բլրի ստորոտում, մեծ պարսպի հարաւամասում, ջրի անցքի մօտ կար նոյնպէս Սէյֆ-էլ-Դաուլէյի կողմից կառուցուած «Հրապարակի դուռը»: Նրանից յետոյ պատմիչը յիշա-

տակում է Կոստանդին կայսրի հրամանով կառուցուած երեք աշտարակներէց «Տիավիայի աշտարակ»-ը տեղում բարձրացուած Ալի իրն Վահրայի աշտարակը: «Այժմ նրա աւերակ հետքերը, — գրում է նա, — երեւում են ատաղձագործների բաղնիքի մօտ» (28, էջ 715-713):

Վերջինը նշանակում է, որ «Հրապարակի դարպասի» շրջապատում եղել է ատաղձագործական արհեստաւորական թաղը, իր բաղնիքի հետ միասին: Բացի վերոյիշեալներից, հեղինակը յիշատակում է նաեւ՝ «Ռումի աշտարակ»ը եւ «Արդանի դարպաս»ը, որ ամենայն հաւանականութեամբ գտնւում էին բերդաքաղաքի հիւսիսային պարսպապատում, հաշուի առնելով երկու քաղաքների փոխադարձ դիրքն ու Նփրկեքտի հիւսիսային կողմը գտնուող կամուրջով անցնող առեւտրական ճանապարհի ուղղութիւնը:

Քաղաքի առեւտրահասարակական կեդրոնի մասին ԺԱ. դարի դրութեամբ (1046 թ.) տեղեկութիւններ է հաղորդում պարսիկ մատենագիր Նասիրի Սոսրովը, ասելով, որ քաղաքն ունեցել է «Սպիտակ քարից կառուցուած մի մեծ պարիսպ, որտեղ իւրաքանչիւր յիսուն դաղի վրայ կառուցուած է եղել մի աշտարակ...: Քաղաքի արեւմտեան պարիսպներում եղել է մի դարպաս, որն ունեցել է քարէ կամար եւ պատրաստուած է եղել երկաթից, առանց փայտի...»:

«Շահրիստանից դուրս, — շարունակում է նա, — կան շուկաներ իջեւանատներ եւ բաղնիքներ ու մի մայր մզկիթ...: Հիւսիսային կողմից կայ մի այլ արուարձան, որ կոչւում է Մուհադասա եւ որ նոյնպէս քաղաք է շուկաներով, մայր մզկիթով եւ բարեկարգ բաղնիքներով: Այստեղից չորս փարսախ հեռաւորութեան վրայ, հմիրը մի քաղաք է կառուցել՝ որպէս նոր առեւտրի վայր եւ կոչել այն Նասրիէ» (34, էջ 40-41): Վերջինի նպատակը պարզ է՝ լինել աւելի մօտիկ առեւտրական ճանապարհին եւ քաղաքից հեռացնել շուկայական թոհ ու բռնը, ինչպէս որ արուել է Մանսուրի կողմից հիմնադրուած Բաղդադ քաղաքում (35, էջ 37):

Նասիրի Սոսրովի հաղորդման մէջ ուշագրււած է, որ մատենագիրը շուկաներն ու այլ հասարակական շէնքերը յիշատակում է արուարձաններում, մի հանգամանք, որ մեկնաբանելի է կա՛մ նրանց բացակայութեամբ քաղաքի շահաստանում եւ կա՛մ նրանց գերաճմամբ քաղաքի սահմաններից դէպի արուարձանները: Վերջին ենթադրութիւնը աւելի մօտ է իրականութեան, քանի որ առաջինը չի համապատասխանում շահաստանի որպէս գործարար կեանքի կեդրոնի կատարած դերին՝ բնակավայրի գործողական (ֆունկցիոնալ) կառուցուածքում, յատկապէս այնպիսի քաղաքում, ինչպիսին էր վաղ-միջնադարեան Նփրկեքտը: Սա աւելի հաւաստի է գաղտնում, եթէ աւե-

լացնենք, որ քաղաքում կար հրապարակ, որի սկզբում՝ Ռալֆայի աշտարակի մօտ եղել է ատաղձագործների արհեստակրական թաղը իր բաղնիքի հետ միասին:

Անդրադառնալով առեւտրահասարակական կեդրոնի քաղաքաշինական տեղաբաշխմանը՝ վերեւում քննարկուած բերդաքաղաքի դարպասների դասակարգութեան կապակցութեամբ ուշադրաւ է այն վկայութիւնը, որ Կլուջի դրան երկու կողմերում եղել են՝ արքայական աշտարակը եւ հին պալատի դարպասը: Վերջինները մատնանշում են միջնաբերդի բաղկացուցիչ մասերից պալատական համալիրի տեղը, տարածուած պարսպապատ քաղաքի հարաւ-արեւելեան մասում, որից փոքր ինչ հիւսիս-արեւմուտք գտնւում էր քաղաքային հրապարակը: Ինչ վերաբերում է Նասիրի Սոսրուլի հիւսիսային արուարձանը քաղաք անուանելուն, դրանից եղրակացնում ենք, որ Նփրկերտում կային առանձին պարսպապատ բնակավայրեր՝ թաղամասեր, որովհետեւ միջնադարում ընդունուած էր քաղաք անուանել միայն պարսպապատ բնակավայրերը (36, էջ 187, եւ 37, էջ 577):

ԴՈՒԻՆ (Դուլէյ, Դէպլլ կամ Դաբլլ, Դուբիոս) (գծ. 7): Վաղ միջնադարեան միակ խոշոր վարչական նոր կեդրոնը, որ առաջացաւ աւատապետական Հայաստանում՝ Դուինն էր: Իբրեւ թաղապետական նստավայր՝ հիմնադրուելով դեռեւս Դ. դարի առաջին կէտին, Դուինը Ե.-Զ. դարերում դառնում է խոշոր քաղաք եւ ձեռք է բերում մայրաքաղաքի նշանակութիւն (30, էջ 71): Դրա պատճառը մի կողմից Դուինի վարչաքաղաքական խոշոր վեդրոն, միւս կողմից՝ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի երկրների միջեւ շարունակուող լաւականաչափ աշխոյժ տարանցիկ առեւտրի հանդրուանակէտ լինելն էր:

Շնորհիւ չորս տասնամեակներից աւելի կատարուող պեղումների, Դուինի մասին (համեմատած այս ժամանակաշրջանի միւս քաղաքների տուեալների հետ), մեղ հասել են ոչ քիչ քանակութեամբ տեղեկութիւններ: Դատելով դրանցից, վաղ միջնադարեան քաղաքներից՝ Դուինն իր զարգացման օրինաչափութեամբ վարելի է համարել ամենատիպայինը: Նրա քաղաքաշինական գործողականութեան կառուցուածքը լինելով հարազատ՝ միջնադարեան քաղաքների յօրինուածքին, ունի նաեւ իւրայատուկ ճարտարապետական եւ քաղաքաշինական նկարագիր:

Ալ-Մուկադդասին բնութագրելով քաղաքը, հաղորդում է, որ Դուինը ամրացուած քաղաք էր եւ միջնաբերդ ունէր: Նրա հրապարակները խաչաձեւ էին, տները կառուցուած էին աղիւսից եւ քարից: Քաղաքն ունեցել է բազմաթիւ դռներ, որոնցից յիշատակում է՝ Բաբ Կիյուարը, Բաբ Անին եւ Բաբ Թիֆլիսը: Յետոյ աւելացնում է, թէ նա շրջապատուած է եղել արուարձաններով, այդինքնով ու սքան-

չելի վարելահողերով... (38, Գ 19): Նոյնը վերկնում է նաև Իժն Հատակալը (39, էջ 244-248):

Վ. Մ. Յարութիւնեանի, Կ. Ղաֆաղարեանի եւ այլոց Դուինի պեղումները ամփոփող ուսումնասիրութիւններում, նրա աւերակները բաժանւում են հիմնական երեք խմբերի՝ ա) Դուինի մեծ բլուրը, բ) Կեդրոնական թաղամասը, գ) քաղաքի միւս մասերն ու արուարձանները:

ա. Դուինի մեծ բլուրը. Գաղաքի պաշտպանութեան կեդրոնն էր եւ աղնուականութեան բնակատեղին (նկատի ունենք քաղաքի վաղ շրջանը), որ համարւում է նրա ամենահին մասը (40, էջ 30): Այստեղ բացի ապարանքից եւ զանազան հասարակական շէնքերից, բացուել են նաև նրա վաղ շրջաններին վերաբերող արհեստանոցներ (41, էջ 24): Դուինի մեծ բլուրը, որ զբաղւում ւ 10 հեկտար տարածութիւն կազմուած էր միջնաբերդից եւ ստորին բերդից (40, էջ 24), մի ցուցանիշ, որ միւս միջնադարեան օրինակներում տատանւում է 1,5-7 հեկտարի միջեւ (42, էջ 27): Վերջինը վկայում է այն բանին, որ Դուինի մեծ բլուրը նմանութեամբ հին քաղաքների ամրոցներին՝ նեղ իմաստով կարելի ւ համարել փոքր քաղաք (11, էջ 813):

բ. Պարսպապատ քաղաքը. Պեղումները ցոյց տուեցին, որ Դուինի հռչակաւոր շահաստանը բովանդակող այս մասը իր պարիսպներից ներս պարփակւում էր առանձին պարսպապատ թաղամասեր (կեդրոնական, արեւելեան հարաւային եւ արեւմտեան): Թաղամասերից ամենահինը եւ ընդարձակը՝ դա կեդրոնականն էր (40, էջ 30): Պրոկոպիոսը լինելով Դուինում, նրա շրջակայ գիւղերն ու աւանները յիշատակելուց յետոյ հաղորդում է, որ քաղաքում կային բազմաթիւ դործատներ ու դործակատարներ (իմա՝ արհեստաւորներ), որոնք առեւտրական նպատակներով բնակւում էին այստեղ (43, էջ 587, հմմ. 4 էջ 110-111): Իրօք, քաղաքում արեւմտեան ու հարաւային թաղամասերում պեղումներով բացուեցին խոշոր խեցեգործական հնոցներ (44, էջ 276), որոնցից հարաւայինը, Բ. Ն. Առաքելեանի կողմից անուանուել է քաղաքի բրուտագործական թաղամասը (45, էջ 217): Այստեղ յայտնաբերուել են նաև դարբնի, ոսկերչի, ջուլհակի եւ այլ արհեստանոցներ (30, էջ 133, 166, 172, 269), հաստատուելով նրա դործարար կեանքի կեդրոն լինելը:

գ. Արուարձանները. Նշուել է, որ Դուինի ընդարձակ շահաստանի շուրջ բոլոր ուղղութիւններով մեծ տարածք են զբաղեցրել արուարձանները՝ հիւսիսային կողմում անմիջապէս յարելով միջնաբերդին (40, էջ 33): Գաղաքի այս մասում դեռեւս պեղումներ չեն կատարուել:

Դուինի եռամսս յատակազծային կառուցուածքում ընկալելի են հնադարեան քաղաքայինութեան սկզբունքներ, որոնք արտայայտուած են քաղաքի ամենահին մասերում (բերդում եւ շահաստանում)։ Անցումը երկմաս հնադարեան քաղաքայինական տեղաբաշխումից դէպի միջնադարեան եռամսս յօրինուածքը կատարուել է շահաստանի սպարսպարուած թաղամասերի ամբողջական կրկնակի սարսպապատմամբ։ Այսինքն Դուինի Շահաստանի թաղամասերի մեկուսացման սկզբունքը ոչ միայն արդիւնք էր քաղաքի բազմադղի քնակչութեանը (նկատի ունենալով, որ հայկական միջնադարեան քաղաքներէից չատեբը ունեցել են բազմադղ քնակչութիւն, բայց բերդաքաղաքի յատակազծում մեծ մասամբ բոլորովին նման չեն Դուինի), այլ նաեւ նրանում շարունակուող հնադարեան քաղաքայինական սկզբունքների։

Հետեւաբար, կարելի է եղրակացնել, որ Դուինը առաջնաւորվ վաղ միջնադարում, իր յատակազծային կառուցուածքով՝ հանդիսանում էր անցում հնադարեանից դէպի միջնադարեանը։ Նրա յատակազծային բովանդակութեան աւելի պարզաբանման համար, զուգահեռներ անցկացնենք քննարկուած նիւթերի եւ Կիրիկեան Աւալիայի վերաբերուող իմն Բաթումիայի նկարադրութեան միջեւ*։

Ի մի բերելով՝ Աւալիայի նկարադրութիւնից քաղուած տուեալները, Դուինի պեղումների արդիւնքները, առեւտրահասարակական կեդրոնը շահաստանում տեղադրուելու քաղաքայինական սկզբունքը, աւաւտակետական քաղաքի առաջացման ու զարգացման օրինաչափութիւնը եւ ուսումնասիրուող համայնիւնների հնադարից անցած կառուցապատման աւանդոյթները, եղրակացնում ենք, որ Դուինում մեծ քաղաք հասկացողութեան համապատասխանում էր կեդրոնական թաղամասը։ Բոլոր տուեալներով, այն հանդիսանում էր քաղաքի միջ-

* Արար տնտեսի ճանապարհորդ՝ Իբն Բաթումիան (ծ.թ. դար) բաւականին կարեւոր քաղաքայինական տեղեկութիւններ է հաղորդում Աւալիայի մասին։ «... Ամենազեղեցիկ քաղաքներից մէկն է - յարսնում է ճանապարհորդը - նա իր ընդարձակութեամբ ու մեծութեամբ հաւասարում է ամենաբազմաբարձ եւ ամենազեղեցիկ կառուցուած քաղաքներին։ Բնակիչների ամէն մի կարգը բոլորովին անջատուած է իւր կարգերից, փրիստոնեայ վաճառականները բնակուում էին պարզապէս շրջապատում Մինա (նաւահանգիստ) կոչուած վայրում, որի դռները փակուում են դէշերը եւ Ուրբաթի աղօթքի ժամանակ։ Յոյները, որոնք քաղաքի հին բնակիչներն են, նոյնպէս բնակուում են առանձին պարսպապատուած մի թաղամասում։ Նմանապէս հրեաներն ու քաղաքի մնացեալ ընակչութիւնը։ Թաւաւորը, սլետական անձինք եւ ստրուկները, մեկուսացուած միւս վերոյիշեալ փարգերից, ապրում են պարսպապատ քաղաքում։ Քաղաքի մնացեալ մահմանական հասարակութիւնը բնակում է մեծ քաղաքում, ուր պաշտամունքային շէնքերի կողքին կան բազմաթիւ բաղնիքներ եւ խիստ կարգաւորուած շուկաներ։ Քաղաքն ունի մի մեծ պարիսպ, որ շրջապատում է այն եւ բոլոր այն տեղերը՝ որ յիշեցինք» (ԻԲՆ ԲԱԹՈՒԹԱՆ, Ճանապարհորդութիւններ, Փարիզ 1853, Գիրք երկրորդ, 255-280)։

աղբային առեւտրահասարակական հոչակաւոր կեդրոնը, փոռւած՝ վկայարանի, Ս. Գրիգոր եկեղեցու եւ կաթողիկոսական պալատի շրջապատում, տարածուելով դէպի միւս թաղամասերը: Այստեղ էր կեդրոնացուած քաղաքի հասարակական եւ գործարար կեանքը, նրա արհեստաւորական-առեւտրական կորիզը: Վերջինների վաղ միջնադարին պատկանելը համոզիչ է դառնում, եթէ նկատի ունենանք, որ քաղաքի գոյատեւման ուշ շրջաններում (ղարդացած միջնադարում) գործարար կեանքը փոխադրուել էր ստորին բերդի տարածքը (40, էջ 27), քանի որ շահաստանում գտնուող կեդրոնը 861 եւ 893 թուերի զօրեղ երկրաշարժների հետեւանքով վնասուել էր:

Դուինի առեւտրահասարակական կեդրոնի եւ նրա կառոյցների մասին մեղ հասած տուեալները չափազանց սուղ են: Քաղաքի վեդրոնի սահմանների մասին դադարիար կազմելու համար, բաւական է այստեղ նշել մղոնադրքի հաղորդած այն տեղեկութիւնը, որ Դուինից դուրս էին գալիս միջաղբային նշանակութեամբ առեւտրական հինգ ճանապարհները: «Հուտուտ էլ-ալամ» աշխարհագրական երկում յիշատակում է՝ «Դուինը, Արմենիայի կեդրոնը, խոշոր եւ հարուստ քաղաք է. ունի շատ բնակիչներ եւ մեծ թուով վաճառականներ...» (27, էջ 142-43): Էփրիկեանը համադրելով Մղոնադրքի տեղեկութիւնները Պրոկոպիոսի յիշուած արտայայտութեան հետ, նշում է՝ «Այսպէս Դուին հոչակաւոր եղած է ոչ միայն աղբային, եկեղեցական եւ քաղաքական վարչութեան բնակավայր լինելով, այլ եւ բարդաւաճ կեդրոն մը համադրային վաճառականութեան...» (43, էջ 587):

Հետեւաբար, Դուինի առեւտրահասարակական կեդրոնը իր քաղաքայինական սահմաններով համապատասխանում էր միջաղբային նշանակութեամբ հանգրուանային կեդրոնների տիպին: Անդրադառնալով նրա յատակագծային յօրինուածքին, այստեղ կարող ենք նշել Մուզադրասի հաղորդումը՝ որ քաղաքի հրապարակները ունէին խաչաձեւ նկարուածք: Զուգադրելով վերջինը՝ Դուինի տեղանքի ձեւին եւ Շահաստանի դարպասների դասաւորութեանը, ընկալւում է, որ նրա կեդրոնական համալիրը ունեցել է ոչ գծային՝ այլ համատարած յատակագծային ծաւալատարածական յօրինուածային համակարգ: Ինչ վերաբերում է այստեղ ընդգրկուած կառոյցների տեսակներին, առաջիմ փաստացի յատակագծային տուեալները սուղ են: Սակայն պեղումների բացայայտած հնադիտական մնացորդները ցոյց են տալիս, որ Դուինի առեւտրահասարակական համալիրը (նմանութեամբ միւս արեւելեան միջնադարեան քաղաքների օրինակներին), ունեցել է խառն տարբեր նշանակութեամբ շէնքերով կազմուած յատակագծային կառուցուածք: Նրանցից մատենագրական աղբիւրներում յիշատակում են զանազան արհեստանոցներ եւ կենցաղային կարգի շէն-

քեր (արաբ մատենագիրները յիշատակում են նաեւ գիտնականների առկայութիւնը քաղաքում) :

ա. Արեւստաւորական շարքերը. Միջնադարեան քաղաքների արտադրանքի աղբիւր էին հանդիսանում արհեստները (46, էջ 5) : Դուինը, լինելով Մերձաւոր Արեւելքի արհեստագործական մեծ կեդրոններից մէկը, պէտք է որ ունենար համապատասխան բաղմամբիւ կառուցներ՝ արհեստաւորական շարքեր. դրանց գոյութեան մասին են վկայում՝ հնադիտական շերտերում պահպանուած, քաղաքի պեղումների ընթացքին բացայայտուած արհեստագործական հարուստ մնացորդները եւ նրանց համապատասխան շէնքերի աւերակները : Այս մասին իրաւացի է Բ. Ն. Առաքելեանի հետեւեալ արտայայտութիւնը. «Դուինում, օրինակ, ինչպէս Անիում, են արհեստաւորների առանձին թաղեր եւ շարքեր : Դա կասկածից դուրս է եւ ասպնդուում է Դուինի ամբողջ պատմութեամբ, այժմ էլ, հաստատուած է պեղումների արդիւնքներով (քաղաքի միջնաբերդից հարաւ դտնուել է կաւադործների թաղը), սակայն, եթէ ամբողջովին քարից կառուցուած Անիում շէնքերի պատերին փորագրուած արձանադրութիւնների մէջ արհեստաւորական եւ առեւտրական թաղեր քանիցս յիշատակուած են, ապա առաւելապէս կաւից կառուցուած Դուինում չենք գտնում եւ ոչ մի յիշատակութիւն : Բայց դա չի նշանակում, թէ Դուինը չի ապրել այն կեանքով, ինչ կեանքով ապրել է Անին. ընդհակառակը, արհեստագործութեան եւ համբարութիւնների հարցերում Դուինն էր օրինակ տարիս Անին (30, էջ 180) : Սա աւելի հաւաստի դարձնելու նպատակով, անդրադառնանք տուեալ բնադաւառում եղած որոշ աշխատութիւնների եւ մատենագրական աղբիւրների հաղորդած ներքոյիշեալ տեղեկութիւններին :

Դուինում եղած արհեստները ուսումնասիրուել են բաղմամբիւ մասնագէտների կողմից. դրանց մէջ ցայտուն տեղ են գրաւում՝ բրուտագործութիւնը եւ արաբ մատենագիրների կողմից բաղմիցս յիշատակուած հիւսուածքային արտադրութիւնը : Օրինակ՝ Ալ Մուսադդասին ասում է, թէ Դուինից արտահանում էին բրդի գործուածքներ, գորգեր, մոթաքաներ, ծածկոցներ եւ ժանեակներ (38, Գ 19) : Վերջինները միասին կարելի է համարել Դուինի արտադրութեան աւանտարածուած բնադաւառները :

Կեդրոնական թաղամասի պեղումների ընթացքին, Յուզա գիւղից ոչ հեռու, քաղաքի հարաւ-արեւելեան պարսպապատերի տակ (ինչպէս վերելում նշուեց) 1939 թուին յայտնաբերուել են՝ խոշոր արտադրութեան բրուտագործական հնոցներ : Նրանք համադրուելով հնադիտական այլ տուեալների հետ, Բ. Ն. Առաքելեանի կողմից անուանում են քաղաքի բրուտագործական թաղամասը : Վերջին տարի-

ներում, նոյնպիսի հնոցներ են յայտնաբերուել նաեւ 1950 եւ 1977 թթ. պեղումների ժամանակ. վերջինը դտնուել է 7րդ տեղամասի արեւմուտեան թաղամասում (46, էջ 135, հմմ. 44, էջ 278):

Տեղի ունեցած աւերիչ երկրաշարժերի պատճառով, քաղաքի ուշ շրջանի կեանքը տեղափոխուել է բերդի տարածքը. այստեղ համապատասխան դարերի շերտադրութիւնը թույլ է տուել եղբակացնել, որ ստորին բերդի հիւսիս արեւմտեան մասը ծառայել է որպէս շուկայական հրապարակ, նոյնիսկ 1975-1977 թթ. կատարուած պեղումների արդիւնքների մէջ հանդիպում ենք՝ «... որ Դուինի ստորին բերդին սոյն հատուածը արհեստաւորական թաղերից մէկն է, որ նախ քան քաղաքի կործանումը մօտ մէկ հարիւրամեակ ապրում էր համեստ կենցաղով» (47, էջ 282): Առաւել նշուածներին, վերջին տարիների պեղումները բերդի տարածքում քացայայտեցին՝ ամբողջական մի արհեստաւորական թաղամաս, բաւականին յատակ ընթերցող յատակադձային ուրուադձով. դժբախտաբար նիւթերը հրատարակուած չլինելու պատճառով՝ զժուար է աւելի տեղեկութիւններ հաղորդել, որի մեկնաբանումը կարեւոր ներդրում կը լինի տըւեալ բնագաւառի ուսումնասիրութեան ասպարէզում:

Բ. Այլ շէնքեր. Միջնադարեան կարաւանային առեւտրի իրականութեան մէջ կարեւոր տեղ էին գրաւում կարաւանատները: Սակայն, ուշադրաւ է, որ Դուինում տեւեալ յատակօրէն այսպիսի կառույցներ չեն յայտնաբերուել քաղաքի պեղուած տարածութեան վրայ (Շահատաւում), մի հանգամանք, որ ենթադրել է առաջին Յ. Մանանդեանի կարծիքի իրաւացիութիւնը՝ թէ իջեւանատները Դուինում դտնուել են արուարձաններում (4, էջ 110): Մանաւանդ, պատմութիւնից կան տեղեկութիւններ այն մասին, որ կարաւանատները երբեմն հանդիսացել են աղբիւր զանազան դաւադրութիւնների (30, էջ 221): Այդ իսկ պատճառով նրանց պտնուելը արուարձաններում (յատկապէս վաղմիջնադարեան Դուինում) կարելի է համարել միանգամայն տրամաբանական:

Գ. Դուինի մեծ շուկան. Ե-է. դդ. (պծ. 8). Ս. Գրիգոր եկեղեցուց մի քանի հարիւր մեդր հեռաւորութեան վրայ, դէպի արեւմուտք, չափազանց աւերուած վիճակում, 1939 թ. բացուած այս շէնքը ունի ձուաթուիչ (կողքերում 6 մ., մէջտեղում 5,5 մ. լայնութեամբ) եւ ութը յաջորդական 4,5 մ. քայլով սիւնային ցանց:

Տեղանքը սահմանափակ էր ինքնուրու, շէնքի շրջապատում կըրող որմերի գոյութիւնը յատակ չէ: Սակայն, տեղում եղած սիւների խարխիւների ցանցը եւ շէնքի յատակադձի ձգուած համաչափութիւնը թույլ են առաջին պնդել Կ. Ղաֆաղարեանի կարծիքի ճշմարտա-

ցիուլթիւնը, որ շուկան կազմուած է եղել՝ միջանցիկ, պարագծային դասաւորութիւն ունեցող խանութներէ չորս շարքերից (48, էջ 107-108): Ելնելով սիւնների լայնական թոյիչքային չափսերից, հաւանական է թուում, որ շէնքը ունէր բաղիլիքային կտրուածք եւ նրանում եղած խանութները դասաւորուած են եղել՝ արտաքին ու ներքին պարագծերով, կեդրոնական մասում առաջացնելով աղատ վաճառքի յատկացուած տարածութիւն:

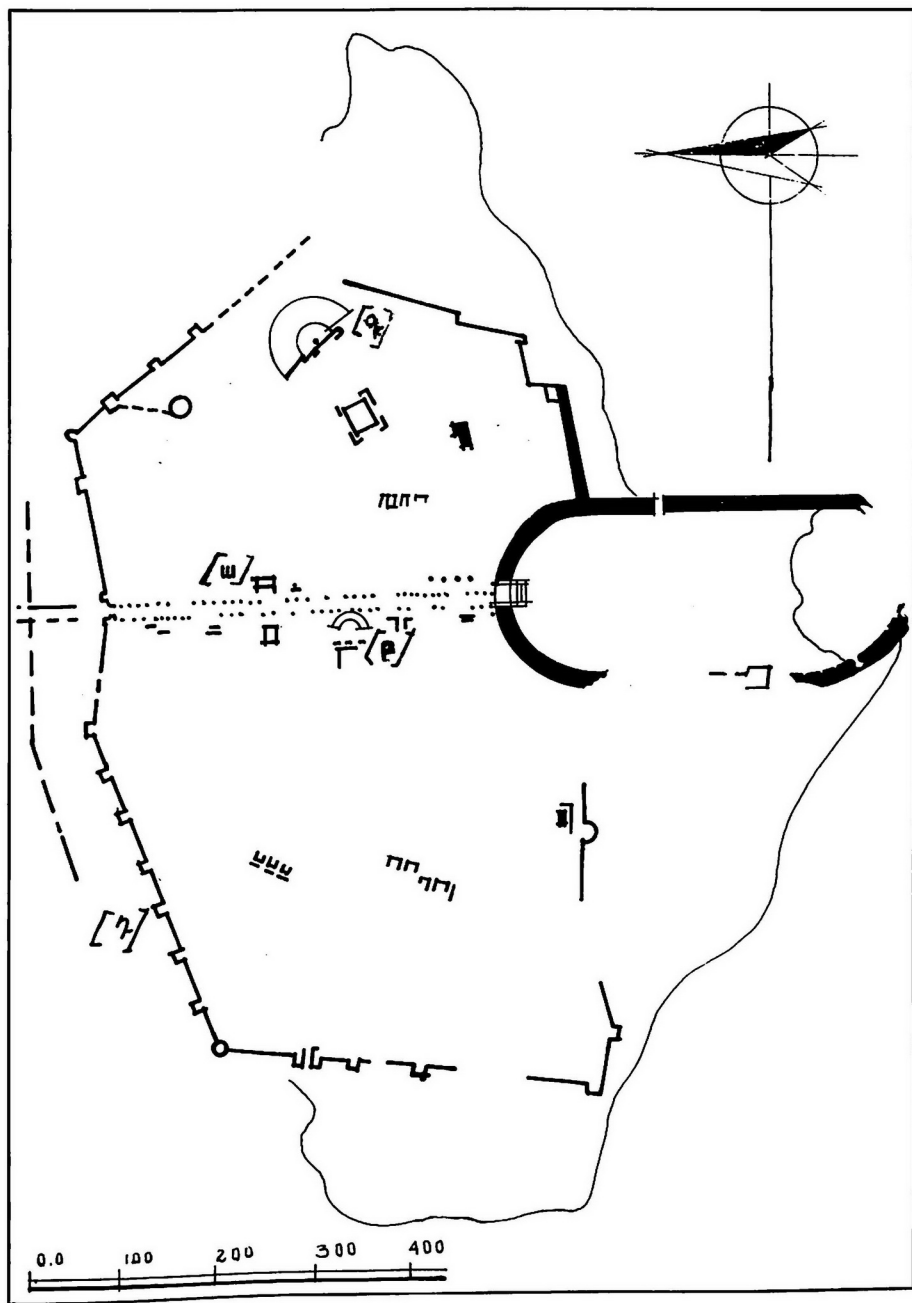
* * *

Վերելում կատարուած ուսումնասիրութիւնը թոյլ է տալիս յանգել.

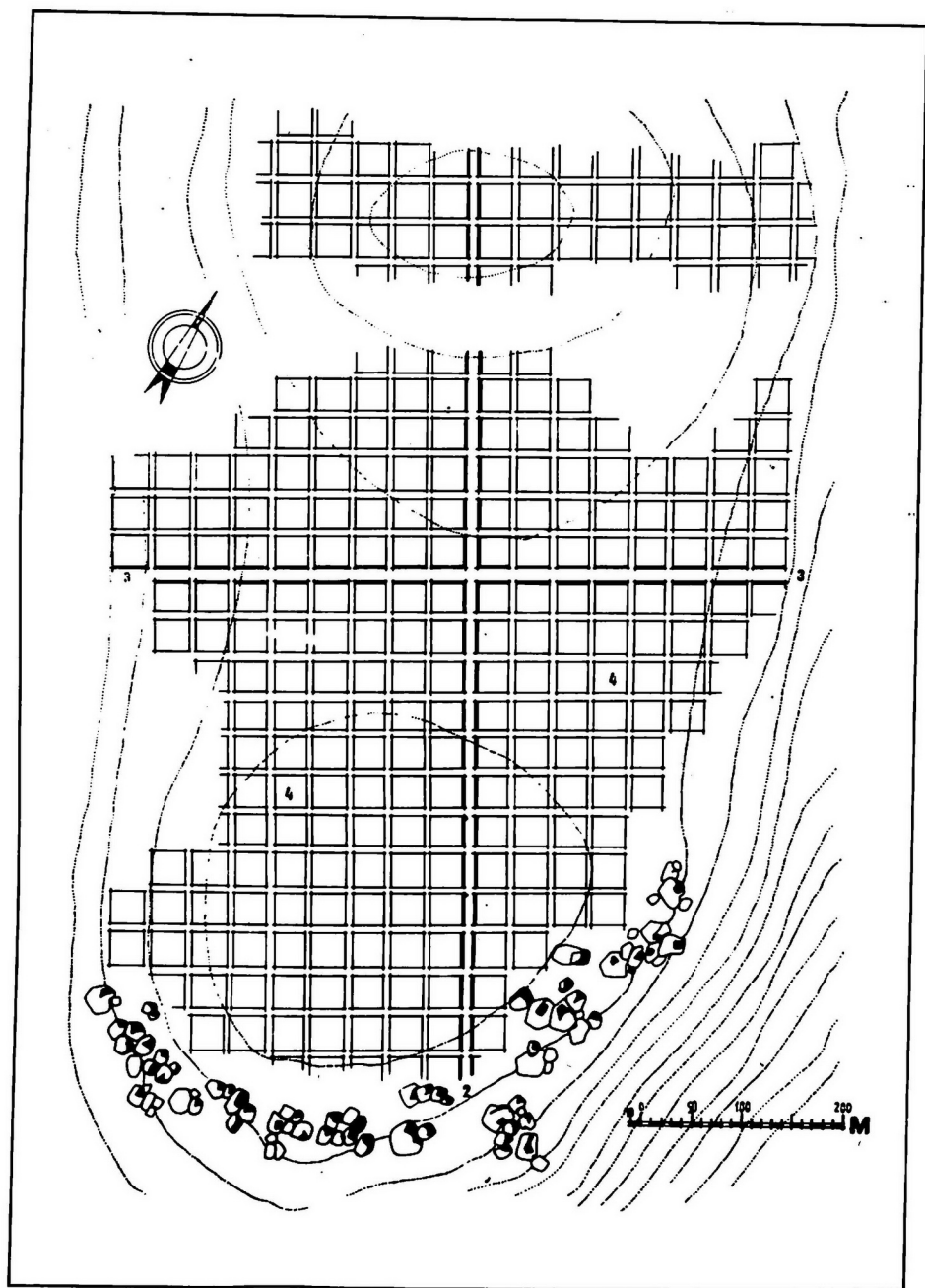
1. Աշխատանքի բաժանման ընթացքը, որ սկզբնաւորել է աւատապետութեան ժամանակաշրջանը, նպաստել է արհեստաւորների լոմբաւորմանը աւատապետական ամրոցների տոռոտին (ճորտերի փախտատը դէպի քաղաք): Սպասարկելով բերդի եւ աւանի բնակչութեան, ինչպէս նաեւ եկուոր վաճառականների պահանջներին, նրանց ձեռնարկութիւնները դրաւում էին միջանկեալ դիրք՝ բերդի եւ ընդարձակուող աւանի միջեւ:

2. Զարգացման այսպիսի օրինաչափութիւնը՝ թեկադրում էր քաղաքների կեդրոնների շառաւղաշրջանաձեւ յատակագծային յօրինուածք եւ պահանջում էր՝ անընդհատ աճող ու մեծացող բնակավայրերի համապատասխան՝ ընդարձակուելու ունակութիւններով օժտուած կեդրոնական համալիրներ: Վերջին հանգամանքը աստիճանաբար ծնում էր առեւտրահասարակական համալիրների համախառն շէնքերով կազմուած յատակագծային փնջային կառուցուածք: Սա տեղածում էր փոխադարձ առաձգական կապ՝ կեդրոնի եւ աճող քաղաքի սահմանների միջեւ:

3. Վաղ-միջնադարեան Հայաստանի քաղաքները դոնուելով աւատապետական յարաբերութիւնների կազմաւորման սկզբնական փուլում, նրանց առեւտրահասարակական կեդրոնները ունէին արհեստաւոր-առեւտրական նկարագիր, այսինքն համալիրներում գերիշխում էին արհեստաւորական շարքերը (գորգագործութիւնը եւ ոսկերչութիւնը թէ՛ ողորմապաշտում, մետաղագործութիւնը եւ ատաղձագործութիւնը նիւրիերտում, բրուտագործութիւնը, հիւսուածքային արտադրութիւնը եւ այլ բազմաթիւ արհեստները Դոսինում), յիշատակուած երեք քաղաքներից միակ դոյատեւողի՝ Կարինի առեւտրահասարակական կեդրոնի բերդատակի տարածքը մինչեւ ուշ ժամա-

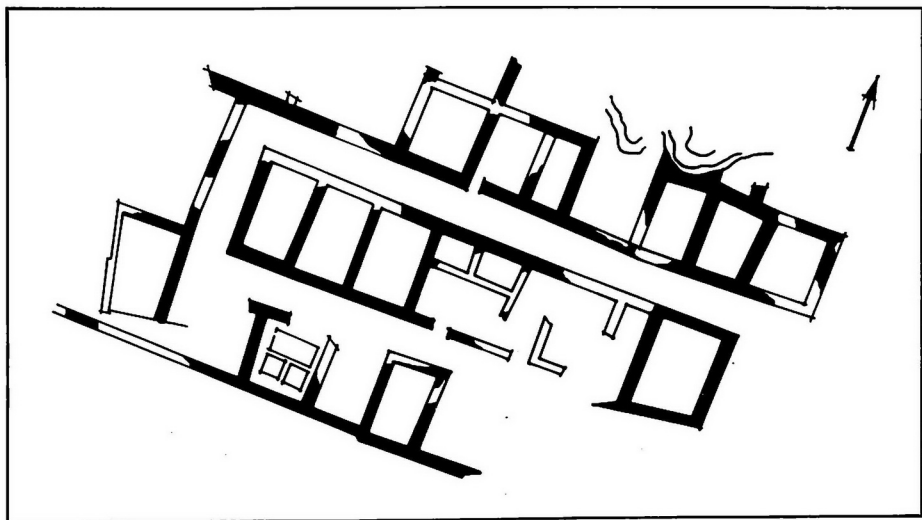

Գծագիր 1.- Պոմպեոպոլսի յատակագիծը, ըստ Հ. Ղ. Ալիշանի, «Սիսուան»:
 ա. կարդայ. սիմազարդ ուղի, բ. զամազան հասարակական շենքեր, գ. ամփիթատրոն,
 զ. բրգանու աշտարակներ:

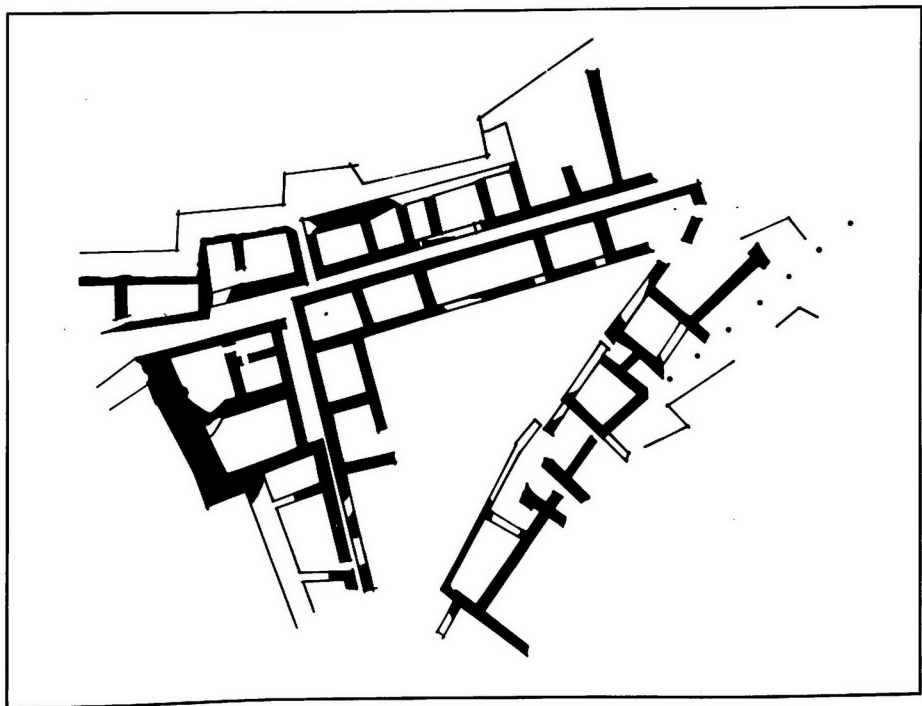

Գծագիր 2.- Միծեռնակի ֆաղափի յատակագիծը ըստ Burney - Lasonի:

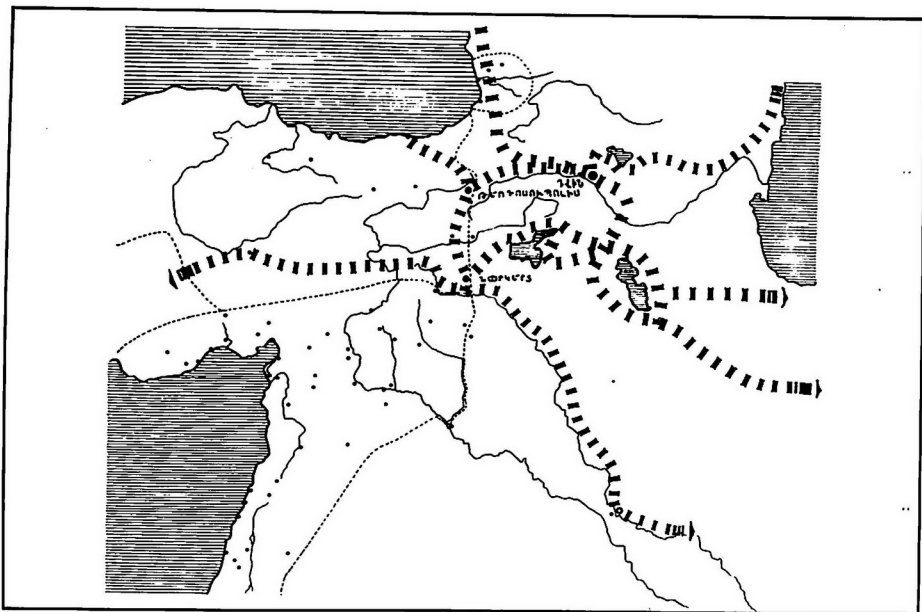
1. ամրոց, 2. կարգոյ. սինագարդ ուղի, 3. Դեկումանոս, 4. բնակելի քաղաքասեր:

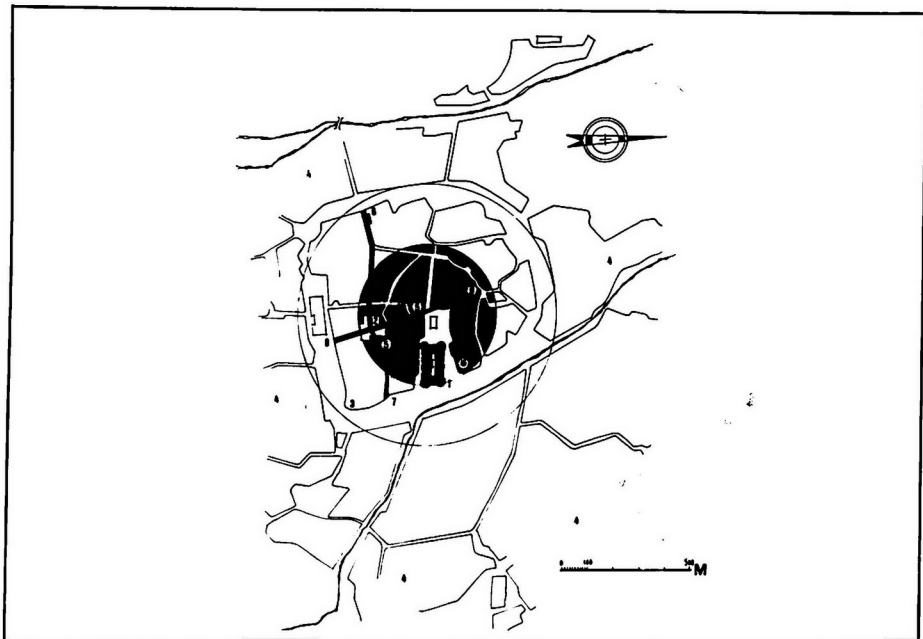
Գծագիր 3ա.- Արտաշատ ֆաղափի պեղումների արդյունքները, առաջին բլուրի յատակագիրը:

Գծագիր 3բ.- Արտաշատ ֆաղափի պեղումների արդյունքները, ութերորդ բլուրի յատակագիրը:

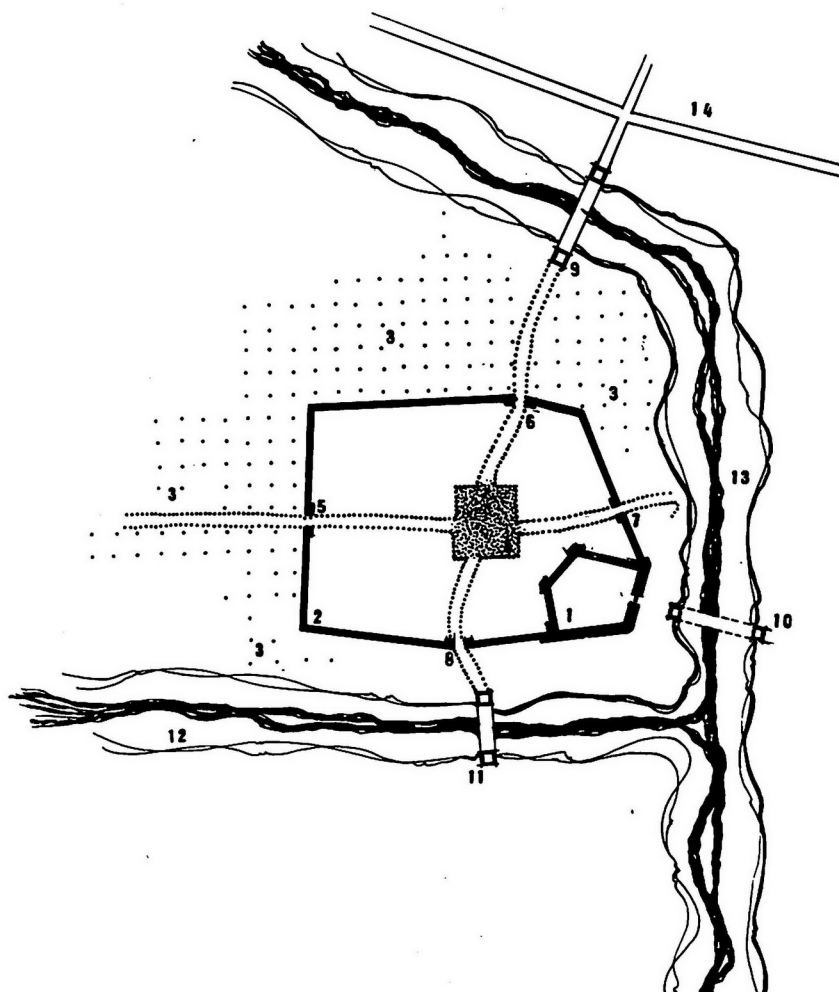

Գծագիր 4.- Վազ-միջնադարեան Հայաստանի առեւտրական ճամպարինները,
ըստ 8. Մանանդեանի:

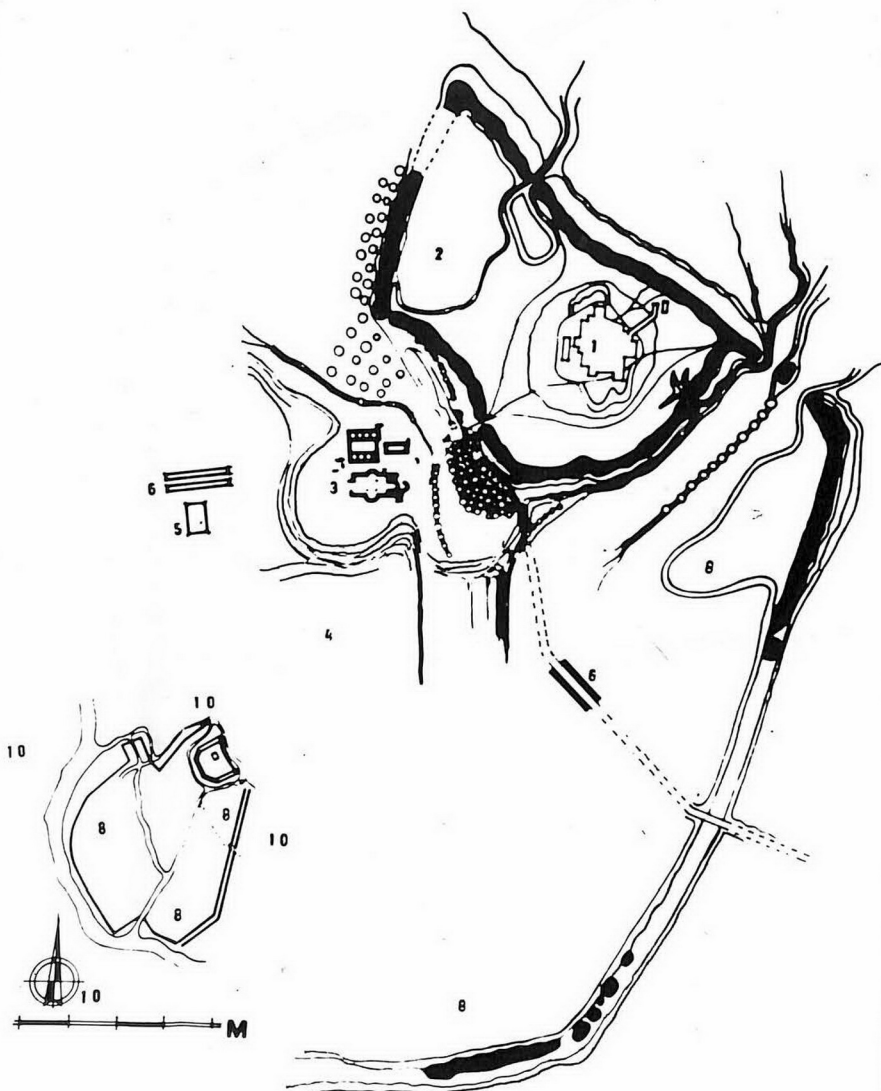
Գծագիր 5.- Թեոդոսուպոլսի յատակագիծը:

1. Միջնաբերդ, 2. առեւտրահասարակական կեդրոն, 3. Հնագոյն կարին, 4. Հին կարին,
5. Նոր կարին, 6. գլխաւոր փողոցներ, բերդաֆառի դարպասները, 7. Երզնկայի դարպաս,
8. Թաւրիզի դարպաս, 9. Սարայի դարպաս, 10. վրացական կամ Գիւրջի դարպաս:

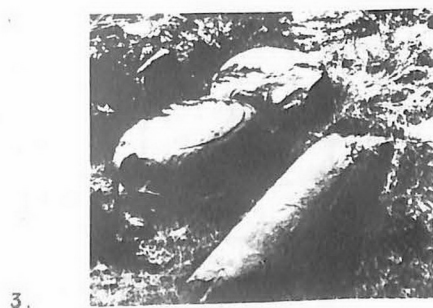
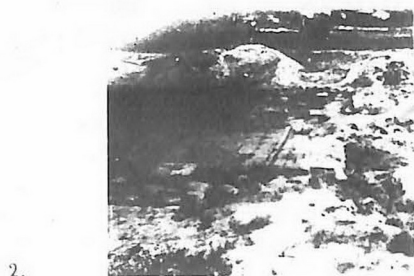
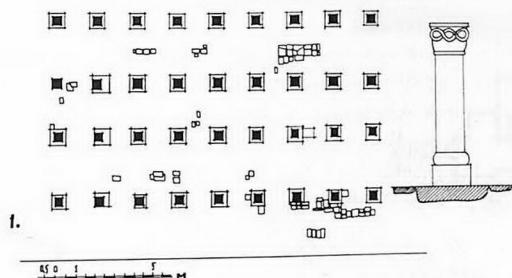

Գծագիր 6.- Նիրկերտ ֆաղափի ուրուագրային յատակագիծը. վերակազմութիւն:

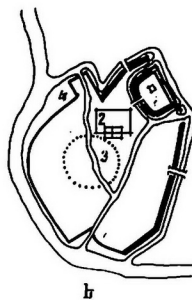
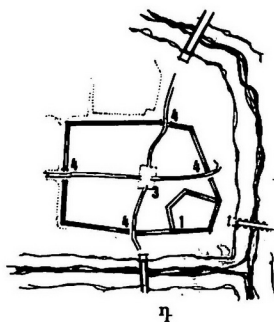
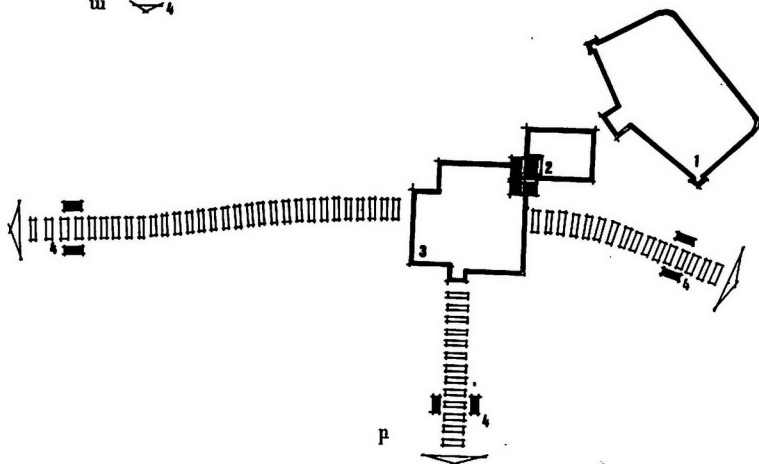
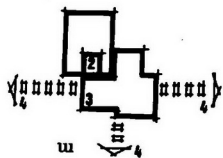
1. ամրոց, 2. պարսպապատ ֆաղափ, 3. արուարձաններ, 4. գլխաւոր հրապարակ. դարպասներ.
5. գլխաւոր դարպաս, 6. Արզանի դարպաս, 7. Հայեկաւոր դարպաս, 8. հրապարակի կա-
մուրջներ, 9. Բատմանի կամուրջ, 10. ամրոցի կամուրջ, 11. դարպասի կամուրջ, 12. հա-
րաւային մայրուղի:

Գծագիր 7.- Գուին քաղաքի յատակագիծը, ըստ Կ. Գ. Ղափուպեանի և Robert Ker-Porterի:
 1. Միջնաբերդ, 2. Ստորին բերդ, 3. Կրճաղան համալիր, 4. Առետրահասարակական կեղրոն,
 5. Մեծ շուկա, 6. արհեստանոցական քաղեր, 7. դարպասներ, 8. պարսպապատ քաղամասեր,
 9. ընդհանուր պարսպապատեր, 10. արուարձաններ:

Գծագիր 8.- Դուինի Մեծ շուկան, բստ Կ. Գ. Ղափաղարեանի:
1. յատակագիծ, 2. տեղանքի քնդհանուր տեսքը, 3. մանրամասներ:

Գծագիր 9.- Առեւտրահասարակական կեդրոնների տեղաբաշխման սկզբունքային ուրուագիծ:
 ա. Հիմն ֆալաֆների, բ. վաղ-միջնադարեան ֆալաֆների, գ. Թէոդոսուպոլիս, զ. Նփրկերտ.
 1. Միջնաբերդ, 2. կրօնական համալիր, 3. առեւտրահասարակական կեդրոն, 4. դարպասներ.

նախնեքը դրաւում էին նրա հնազոյն արհեստների յատկացումը շարքերը: Այսպիսի օրինաչափութեան առկայութիւնը համեմատելով ժամանակակից արեւելեան քաղաքների դուզահեռ օրինակներով (Կ. Պոլիս, Սիւրիայի քաղաքները...), առեւտրահասարակական կեդրոնների զարգացման այս մասը անուանում ենք՝ համալինների արհեստաւոր-առեւտրական կորիզը, որպէս նրանց ճարտարապետական, քաղաքաշինական զարգացման առաջին փուլը:

4. Վաղ-միջնադարեան Հայաստանի երեք քաղաքների գործողական տեղաբաշխման վերաբերող տեղեկութիւնները թոյլ չեն տալիս յանգել ընդհանրացումների: Սակայն պարզուրում է, որ Թէոդոսուպոլիսը լինելով հիմնադրուած քաղաք, իր յատկապէս յին տեղաբաշխմամբ աւելի մօտ էր հնադարեան սկզբունքներին, այսինքն, ինչպէս հաղորդում է Մ. Պորենացին՝ նրա կեդրոնը գտնուում էր քաղաքամէջում: Նփրկերտը եւ Դուինը լինելով առաջացած քաղաքներ, ներանց կեդրոնները զարգացել էին՝ ամրոցի կամ աւատապետական դղեակի եւ նորաճ բնակելի տարածքի միջեւ, սկզբնաւորութիւնով Շահաստանի պարսպապատերից ներս: Ուսումնասիրուած երեք քաղաքների դէպքերում էլ ակնյայտ են՝ հնադարեան քաղաքաշինական եւ ճարտարապետական աւանդների յարմարեցումը նոր կազմաւորուող աւատապետական յարաբերութիւնների ստեղծողական պահանջներին՝ հանդիսանալով անցում հնադարեան քաղաքաշինական սկզբունքներից դէպի հայկական քաղաքների երկրորդ ծաղկումը՝ միջնադարեան ժամանակաշրջանը (գծ. 9):

5. Կեդրոններում ընդգրկուած շէնքերի ճարտարապետութեան վերաբերեալ տեղեկութիւնները սեռեւ եւս առող են: Սակայն, հիմնուելով՝ Դուինում պեղուած վաճառատան մանրամասների (խարիտիններ), կաթողիկոսական պալատի վերակազմութեան (է. դ.), Թէոդոսուպոլիսի դիւանատան կամ մատենադարանի (Դ. դ) եւ Շահաստանի Նասիրի Պոսրոլի (ԺԱ. դ.) Նփրկերտի մաքրատաշ շինութիւնների մասին հաղորդած տեղեկութիւնների վրայ, կարելի է պնդել, որ այս ժամանակաշրջանի քաղաքների առեւտրահասարակական կեդրոններում ընդգրկուած շէնքերը ունէին ճարտարապետական թարձր արժանիքներ: Դրանք, եթէ պահպանուէին, մեծ հաւանականութեամբ համեմատական կը լինէին միեւնոյն ժամանակների եկեղեցական շէնքերի ճարտարապետական գեղարուեստական յատկանիշների հետ:

ԳԱԻԻԹ ԿԵՐՏՄԵՆՁԵԱՆ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

1. ТРЕБЕР К. В., Очерки по истории культуры древней Армении, М.-Л., 1953.
(ՏՐԵԲԵՐ Կ. Վ., Ակնարկ չին Հայաստանի մշակույթի պատմության, Մոսկովա - Լենինգրադ, 1953):
2. PLUTARCHI Vitae Parallelae, vol. IV, Lucul., Paris 1852.
3. Strabonis Geographica, recog. A. Meineke, vol. I-III, Lipsiae 1915-1925
4. Манандян Я. А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954.
(ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ Ե. Հ., Հայկական առևտրի եւ քաղաքների դերը միջազգային առքանքի առևտրում (V դ.թ. - XV դ.թ.), Երևան 1954):
5. Հ. Գ. ԱԼԻՇԱՆ, Սիսուան, Վենետիկ 1885:
6. BURNEY C. A., Urartian fortresses and towns in the Van region, 1957, vol. VII, p. 37-54.
BURNEY C. A. and G. R. LAWSON, Measured plans of Urartian fortresses, 1960, vol. X, p. 185-188.
7. Մ. Մ. ԿՐԿԵՆՇՈՐԵԱՆ, չին Հայաստանի եւ Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրուագներ, Երևան 1970:
8. Всеобщая история архитектуры, том 2, Москва, 1973.
(Հարտարապետության համընդհանուր պատմություն, հտ. 2, Մոսկովա 1973):
9. TCHALENKO GEORGE, Villages antiques de la Syrie du Nord, T. 2, Paris 1953.
10. Якобсон А. Л., Армения и Сирия архитектурные сопоставления, «Византийский Временник», 1976, том 37, стр. 192-207.
(ԵԱԿՈԲՍՈՆ Ա. Լ., Հայաստան եւ Սիրիա - Հարտարապետական համեմատություններ, Վիզանդական ժամանակագրություններ, 37 (1976), էջ 192-207):
11. Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. Ա., Երևան 1971:
12. ՓԱԽՏՈՍ ԲԻԻՋԱՆԻ, Պատմություն Հայոց, Երևան 1969:
13. Բ. Ն. ԱՌԱՔՆԵԱՆ, Երևան 1975:
14. Բ. Ն. ԱՌԱՔՆԵԱՆ, Որտե՞ր եմ գտնուել նրումնդաշատ եւ նրումնդակերտ քաղաքներ, ՊՀԲ, 1956, հտ. 5:
15. Վ. Մ. ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ, չին հայաստանի քաղաքաշինական կուլտուրայի մասին, Վենետիկի Հայաստանի Գիտ. Ակադ., 1955, հտ. 9, էջ 43-67:
16. Թ. ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆ, Նիւրքի հայկական նարտարապետության պատմություն, հտ. Ա., Երևան 1942:
17. ՄՈՎՍԷՍ ԵՈՐԵՆՆՅԱՆ, Պատմություն Հայոց, աշխ. Բրդ., Երևան 1968:
18. Վ. Մ., ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ, Էջմիածին, Երևան 1978:
19. CYRILL MANGO, Byzantine architecture, New York, 1967.
20. ԹՈՎՄԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Պատմություն տանն Արծրամեաց, Երևան 1978:
21. Ակնարկ հայ նարտարապետության պատմության, Երևան 1963:
22. ԱԳԱՔԱՆԻՆԱՅ Գաղմություն, Տիգր. 1882:
23. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԹ. ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ, Պատմություն, Երուսաղէմ 1867:

24. Հ. ՅԱՎՈՐՈՍ ՔՕՍԵԱՆ, Բարձր Հայք, Հտ. Ա., Վենետիկ 1925:
25. Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ 1855:
26. Թ. Խ. ՅԱՎՈՐԱՆԻ, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան 1968:
27. MINORSKY V., *Hudud al-A'lam. The regions of the world*, London 1937.
28. ՆԱԿՈՒՏ ԷԼ ՀԱՄՈՒԻ, Երկրների բառարան, Գիրք առաջին եւ չորրորդ, Լայպցիգ 1924:
29. Ղ. ՉԱՐԸՔ, Կարինապատում, Յուշամատեան Բարձր Հայքի, Պէյրուս 1957:
30. Բ. Ն. ԱՌԱՔԵԼՆԱՆ, Գաղափները եւ արհեստները Հայաստանում 9-13րդ դարերում, Երևան 1958:
31. Ա. ՀԻՒՊԵՄԱՆ, Հիմ Հայաստանի տեղյոյ անուններ, Բարգժ. Ա. Պ. ՊԻԼԵՋԻԿ-ՃԵԱՆԻ, ՀՀանդէս Ստորեայ, յողուածաշարք 1905-1907 թթ.:
32. PROCOPIUS, *De Bello Persico*, vol. I, II, Paris 1959.
33. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XXIX.
(Երկրների հաւաքածոյ նւիրում եւ վկայեանք բնակավայրերի տեղագրութեան, Գիրք ԻԹ.):
34. Насри Хосра, Сафарнаме, М.-А., 1933 г.
(ՆԱՍՐԻ ԽՈՍՐՈՎ, Սափարնամէ, Մոսկու - Լենինգրադ, 1933):
35. ՄՈՒՀԱՄԱՍ Թ. Մ. ԷԼ ԱՄԻԴ, Բաղդադ - Մամուրի կյոք քաղաք, Բաղդադ 1967:
36. MICHAELIS ATTALIATAE *Historia*, Bonnae 1853.
37. GEORGII CEDRENI *Historiarum Compendium*, Bonnae 1893.
38. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՈՆԱՏԻ ԱՍՈՂԻԿ, Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ 1885:
39. ԻՐՆ ՀԱՌԻՔԱԼ, Գիրք ճանապարհների եւ երկրների մասին, Տրէլ 1873:
40. Կ. ՂԱՅԱԴԱՐԵԱՆ, Դուին քաղաքը եւ նրա պեղումները, Երևան 1952:
41. Ա. ՔԱՂԱՆԴԱՐԵԱՆ, Դուինի կենտրոնական բաղամասի պեղումները, 1964-1977 թթ., Երևան 1976:
42. Арутюнян В. М., Градостроительство древней и средневековой Армениии, автореферат докторской диссертации, Ереван, 1964.
(ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ Վ. Մ., Հիմ եւ Միջնադարեան Հայաստանի քաղաքաշինութիւնը, Ատտորենիքրատ գովտորական դիտերառագիր, Երևան 1964):
43. Հ. Ս. ԷՓՐԻԿԵԱՆ, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, Հտ. Ա., Վենետիկ 1902:
44. Ս. Ֆ. ԲԱԲԱՅԵԱՆ, Խեցեղէնի բրծման հմց Դուինից, ՊՀԲ, 1979, Հտ. 1, 275-280:
45. Բ. Ն. ԱՌԱՔԵԼՆԱՆ, Գաղափները եւ արհեստները Հայաստանում, Հտ. 2, Երևան 1964:
46. Якубовский А. Ю., Феодальное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X-XV вв., мат. по истории узб. тадж. и турк. ССР, А. 1939.
(ՆԱԿՈՒՐՈՎՍԿԻ Ա. ՅՈՒ., Միջին Ասիայի փեոդալական հասարակարգը եւ նրա առևտրական կապերը Արեւելեան Եւրոպայի հետ, Լենինգրադ 1939):
47. Ա. Ս., ԺԱՎՈՋԵԱՆ, Բանկերի շէնքի պեղումները Դուինի ստորին բերդում 1975 թ., ՊՀԲ, 1978, Հտ. 1:
48. Կ. ՂԱՅԱԴԱՐԵԱՆ, Դուին քաղաքը եւ նրա պեղումները, Հտ. 2, Երևան 1982:

Résumé

LES CARACTERISTIQUES URBANISTIQUES ET ARCHITECTURALES DES CENTRES COMMERCIAUX ET SOCIAUX DES VILLES DE L'ARMENIE DU HAUT MOYEN AGE

DAVIT KERTMENDJIAN

Après un bref aperçu sur les villes d'Arménie dans l'antiquité païenne, voir Artasat, Tigranakert, Vałaršapat en particulier, l'auteur prend en considération les trois principaux centres urbains de l'Arménie en Haut Moyen Age: T'ēodosoupolis ou Karin, Np'rkert, et Douin. L'auteur arrive aux conclusions suivantes:

1. Les artisans se regroupent aux pieds des châteaux féodaux, dans une positions intermédiaire entre les seigneurs et les commerçants des bourgs qui s'épanouissent, servant en même temps les uns et les autres

2. Cette situation composait le développement des bourgs selon un plan rayonnant, pour faire face aux nouvelles exigences en croissance.

3. Dans les centres commerciaux et sociaux de ces agglomérations urbaines prévalaient les activités artisanales dont les produits constituaient l'objet principal du commerce.

4. Tandis que T'ēodosoupolis avait maintenu un plan plus proche de celui de l'antiquité avec le centre urbain au milieu de la ville, Np'rkert et Douin avaient eu une évolution plus conforme aux conditions économiques de l'époque, leur centre urbain se trouvant entre le château et les quartiers habités.

5. Bien qu'il reste assez peu de témoignages de l'architecture de ces villes, on peut déduire quand même de ce qui nous est parvenu, que cette architecture civile était d'une haute qualité, qui pourrait très probablement soutenir la comparaison avec l'architecture religieuse de l'époque.